

הניגון והשירה ב"הכוזרי"

נחמיה אלוני, ירושלים

א. פתיחה

יהודה מוסקאטו כותב בפירושו ל"הכחרי" באחד הסעיפים הסמוכים לסעיף הנדק במאמר זה: "זה אחד מן המקראות בחיבור הלז שהרעיש את העולם כולו, כי לא ידעו מה הוא". "המקרא הלז" הוא שני כללי הלשון בסעיף ע"ז: "מפני שקיבצו בה בין שני נחים, ולא קיבצו בין שלוש תנועות אלא על ידי הדחק". שני כללי הלשון אלה ייזכרו להלן כדברים ברורים ומובנים בזכותו של יהודה מוסקאטו עצמו, שטרח ופירשם בחמש-עשרה עמודות כתובות כתב רש"י פטיט, ובזכות הבאים אחריו שהוסיפו לבררם, עד שנתפרשו שני כללי הלשון פירוש מלא. בשני כללים נקטו בלשני ימי-הביניים בספרד, מימי תלמידי מנחם בן סרוק ועד סעדיה אבן דנאן, שהיה בין מגורשי ספרד. לשני הביטויים הנדונים כאן הקדיש מוסקאטו פחות מעמודה אחת בפירושו, ולא נתפרשו לנו כל צורכם עד עצם ימינו אלה, ועליהם נוכל להמשיל את דברי מוסקאטו: "הרעישו את העולם כולו, כי לא ידעו מה הם", ולהם יוקדש דיוננו זה. ייעשה הנסיון להציג את הקשיים הקשורים בהם, וייעשה הנסיון לפתרם פתרון חלקי, אם לא יעלה בידנו לפתרם פתרון מלא.

נביא תחילה את סעיף ע, כלשונו במקור ובתרגומו של יהודה אבן תבן:

מקור	תרגום
קאל אלחבר קד תבן אן אלאחאן מסתגניה ען חסן אלכלאם ואן באלפראג ואלמלא יקדר אן ילחן הודו ליי כי טוב בלחן לעושה נפלאות גדולות לבדו הד'א פי אלאחאן ד'ואת אלאעמאל ואמא אלקנעיא[?]	אמר החבר: כבר התבאר, כי הנגונים אינם צריכים אל המשקל בדבור, ושבריק והמלא יכולים לנגן בהודו לה' כי טוב בנגן לעושה נפלאות גדולות. זה בניגונים בעלי המעשים. אבל בשירים הנקראים אנשאדיא, אשר בהם

קיצורים למאמר זה:

האגרון - סעדיה גאון, האגרון, מהד' ג' אלוני, ירושלים, תשכ"ט.

כאכר, ג"ט - W. Bacher, *Die grammatische Terminologie des Jehûdâ b. Dawîd (Abu Zakarjâ*
Jahjâ ibn Dâud) Hajjûg, Wien, 1882

בנעט - ד"צ בנעט, "לנוסח הערבי של הכחרי", ספר הויתרון לגולדציהר, ב, (ירושלים, תשי"ח):
118-101.

מתוה"ל - ג' אלוני, מתורת הלשון והשירה בימי הביניים, ירושלים, תשי"ד.

ריה"ל - יהודה הלוי, כתאב אלחג'ה ואלדליל פי נצר אלדן אלד'ליל, מהד' ה' הירשפלד, לייפציג,
1877.

ריה"ל² - יהודה הלוי, הכחרי, תרגום יהודה אבן תבן, כלול בהנ"ל.

תוה"מ - ג' אלוני, תורת המשקלים מדונש עד ראב"ע, ירושלים, תשי"א.

תצליל - א' שילוח, "ניגון ומשקל בהכחרי", תצליל, ו (תשכ"ו), עמ' 5-8.

¹ מהד' וניציאה שני"א, מאמר ב סעיף עז, דף קכ ע"ב עמודה ב/4-7; מובא מתוה"ל, עמ' א.

² כללים אלה נדונו בספר הנ"ל, עמ' ו-יג, סט-פד; ג' אלוני, מספרות ימי-הביניים (ירושלים, תשי"ה), עמ' כג-מב; תוה"מ, עמוד 135-152.

אלמחתותה[?] אלא[נ]שאדיה אלתי פיהא
 הוא נאה החבור לא הרגישו עליהם בעבור
 המעלה שהיא מועילה ומעולה יותר.
 ג'מל אלנט'אם פאכ'תצרת לפצ'ילה הי
 ארפע ואנפע.

ב. הרעיונות בסעיפים סז-עח

נסכם תחילה את הרעיונות העיקריים בסעיפים סז-עח כמסגרת לבירורם של שני הביטויים בדיונו, ונגדיר לעצמנו גדרים והגדרות לאותו דיון. ריה"ל הקדיש ללשון העברית את הסעיפים סז-פא, ובסך הכל חמישה עשר סעיפים אחרונים במאמר ב, אולם ללשון העברית ותורת השירה, או בניסוח אחר הלשון העברית והמשקלים הערבים, מוקדשים הסעיפים סט-עח, כלומר עשרה סעיפים בלבד.

1. הלשון העברית היא הלשון החשובה בין כל הלשונות: "ללעבראניה פצ'ל עלי אללגאת", ומתאים לתרגום אבן תבן לפי נוסח כ"י בפרמא: "מעלה על כל לשון". היא אף "השלמה והרחבה" (העשירה) בין הלשונות: "אכמל ואוסע". היא חשובה מבחינת המסורה ותולדות הלשונות. בה דיבר ה' לאדם וחוה, ובימי דוד הפלגה נתייחדה לבני עבר, ועל שם נקראה "הלשון העברית". לאברהם אבינו שישב באור כשדים היו שתי לשונות – הלשון הארמית כלשון חילונית והלשון העברית כלשון סגולה ("כ'אצה"), "לשון הקודש". ישמעאל קיבל מאברהם אביו את הלשון החילונית, הלשון הארמית, שהיתה בפי בני עמו ללשון הערבית, ונתייחדה לשון סגולה לעם סגולה. שלוש הלשונות, העברית הארמית והערבית, קרובות אחת לחברתה, והן דומות זו לזו. הלשון העברית היא השלמה והעשירה, כי בני העם העברי דיברו בה בצרכי יום יום ובענייני נבואה, בשירות ("אגאני") ובתושבחות ("תסאביח"), ובענייני המדינה והמלוכה. הוא אף מביא לראיה את התיאורים המפורטים של המשכן, האפוד והחושן, שמות העמים, מיני העופות וסוגי האבנים הטובות, ומסיים בדברי ספרות ושירה, תושבחות דוד, ותלונות איוב ויכוחיו עם חבריו ותוכחות ישעיהו ונחמתיי. כפל ריה"ל דבריו בענייני שירה, כאשר מנה בין הכינויים אגאני ותסאביח, ובתרגום אבן תבן: הניגונים והזמירות, אולם אין כאן ניגוני מוסיקה אלא שירים, שירי החול, כמו בשם "כתאב אלאגאני", הוא האנתולוגיה המפורסמת לשירה הערבית.

רעיון זה הביע ריה"ל כנגד הדיעות שהיו מהלכות בימי הביניים בין הערבים ואף דבקו במשכילי ישראל, ויובאו כאן מדברי רמב"ע בפרק "כיצד היתה השירה טבעית בין הערבים ומלאכותית בין יתר האומות": האלוהים לא חנן אותם (הערבים) בחכמה וזלת צחות הלשון, ולא הכשיר את טבעם לענות אלא במליצת השפה, ולא התפארו על אומות ושבתים אחרים אלא במדעי הלשון, בפרחה החרחה, הארגחות והשירים שחיברו בשנות שובע ובצורת, בימי מלחמה ושלוה, וכך התפאר אחד ממשורריהם: "הערבית בין הלשונות / פְּאָבִיב בֵּין הַעֲוֹנוֹת".

³ ע"י בנעט, עמ' 101-129, ועי"ש דבריו המחכימים לנוסח הערבי ולנוסח התרגום העברי.

⁴ על השתקפות המרד ב"ערבייה" בספרותנו בימי הביניים ע"י במאמרי "ספר האגרוק העברי כנגד ה'ערבייה'", ספר היובל לשור (ירושלים, תשל"ב), עמ' 120-129.

⁵ 5/126 והש' שם/10.

⁶ ע"י כתאב אלמחאצ'רה ואלמד'אכרה, כ"י אוקספורד T-S. Ar. 599 (קטלוג, 1974), פרק ג, דף 14 ע"ב-15 ע"א. התרגום להלן הוא לפי תרגומו של בן ציון הלפר, שירת ישראל (ליפסיא, תרפ"ד), עמ' מז-מח, בשניונים קלים בלבד על סמך עיון במקור הערבי. – ע"י מתוה"ל, עמ' א-ג. – מאמר מיוחד שהקדשתי לתגובת רמב"ע ל"ערבייה", ר' תרביץ, מב (תשל"ג): 97-112.

2. אין הניגון מותנה בשיר שקול, ואין קשר הכרחי בין המשקל, והשיר השקול במשקל הכמותי, לנעימה המצורפת לשיר. אבן רשיק אומר: "אנו יודעים כי המשקלים הם יסודות הניגונים". ריה"ל אומר, כי הניגונים יכולים לוותר על המשקלים או על שירים שקולים. הצלע "הודו לה' כי טוב", בעלת שבע ההברות, אפשר לשוררה בניגון של הצלע "לעושה נפלאות גדולות לבדו" בעלת שתיים-עשרה ההברות. במקרה זה לא תהא הברה מתאמת לכל צליל מצלילי הנעימה, ויווצרו צלילים "ריקים" לפי בעלי תורת המוסיקה, אולם אין זה מפריע לניגון ולנעימה. אמנם בצלילים המלאים, כשיש לכל צליל גם הברה מתאמת בשיר, יש התאמה רבה יותר בין הניגון לתמליל, אולם אין הכרח בזה מבחינה מוסיקלית. את הביאור הנכח למלים "הריק והמלא" ("באלפראג ואלמלא") כבר ביאר יהודה מוסקאט, ולאחרונה ביסס ביאור זה שילוח¹⁰ על סמך "כתאב אלמוסיקי אלככיר" לאבנו נצר אלפאראבי (מת 950).

3. יש הבדל בין טעמי המקרא שמטרתם שימושית¹¹, והם "אלאחאן ד'ואת אלאעמאל" ("הניגונים בעלי המעשים"), לשירה שקולה במשקלים כמותיים, המיועדים לקריאה ולדקלום, והם "השירים הנקראים אלאנשאד'ה". מטרת הלשון¹² היא שתשיג נפש השומע את דברי הנפש המדברת אליה ומטרה זו מושגת בשלמות בדיבור פנים אל פנים. בדיבור חי משתמש הדובר בהפסקות בדבריו או בלשון רצופה (תחביר), לשון מודגשת ובלתי מודגשת (על ידי ההטעמה). האדם אף נעזר בתנועות שונות של חלקי גופו השונים וכיחוד בידיו ובראשו, בעיניו ובגבות עיניו, ובהם הוא מביע את סוגי המשפטים השונים¹³: חיורי ושאלה, ציווי ושליה, איחול ותפילה. טעמי המקרא¹⁴ תפקידם הוא תחבירי ומשמשים כסימני פיסוק, לרצף הדיבור ולהפסקתו, להפרדה בין סוגי המשפטים כנ"ל: חיורי ושאלה, וכו'; ולהטעמה במלים, והיא המהירות והאיטיות ("אלחפן מן אלתואני"). בעיני ריה"ל מיוחסים הם "הניגונים בעלי המעשים", ונכבדים יותר מן "השירים הנקראים אנשאד'ה", ועל כן ויתרו אבותינו על הללו ולא כתבו שירים שקולים במשקלים כמותיים. לאחרונים יתרח מבחינה אקוסטית, כי יש בהם ערבות ונעימות לאחן, כלומר הם מהנים ומענגים את החושים. ואילו לראשונים יתרח מבחינה עניינית ודיוק העניינים, כלומר הבנת דברי המקרא לפי תוכנם המדויק, ובזאת קבע להם תכלית מוסרית; והכוונה למצוות עשה ומצוות לא תעשה, האזהרות וההבטחות הכלולות בתורתנו.

4. המשקלים הערביים אינם מתאימים ללשון העברית, והם מקלקלים את תכונותיה היסודיות המוסכמות. הלשון העברית¹⁵ שונה מן הלשון הערבית. שוני זה מנוסח בשני כללים: א) חוק שני הנחים; ב) חוק שלוש התנועות.

א) בלשון העברית סוגרות את ההברה שתי אותיות בלא תנועה רצופות וכדברי ריה"ל¹⁶:
 "ג'מע פיהא בין סאכנין", ותרגם אבן תבן: "קיבצו בה בין שני נחים", כגון: גדולות, אותיות;

⁷ אלעמדה, מהד' קהיר, עמ' 13. - ע"י מתוה"ל, עמ' ד הערה 10.

⁸ ריה"ל, סעיף ע, 16-15/126: אלאחאן מסתגיה ען חן אלכלאם. במהד' הירשפלד: "חסן אלכלאם", אולם ע"י בנעט, עמ' 126; תוה"מ, עמ' 153-154; מתוה"ל, עמ' ה.

⁹ תה' קלו, א. ד. - ע"י מתוה"ל עמ' ה; תוה"מ, עמ' 153-155, ובייחוד 155/הע' 191.

¹⁰ תצליל, עמ' 6.

¹¹ ריה"ל, סעיף ע, 17-18/126.

¹² ריה"ל, סעיף עב, 21-11/128.

¹³ ע"י רשימת המונחים הקראית העתיקה, ספר הזכרון לקורנגרין (תל-אביב, תשכ"ד), עמ' 355: גבור ותמוה; האגרון, עמ' 76-77. וע"י מאמר ב, נו, 1/116-4. לסוגי המשפטים השונים בימי הביניים יש להקדיש בירור מיוחד.

¹⁴ ריה"ל, סעיף עב, 5/128. - כאן המלה העברית אף בנוסח הערבי: "אלטעמים".

¹⁵ ע"י תוה"מ, עמ' 104-107; 138-150; מתוה"ל, עמ' ז-יג.

¹⁶ ריה"ל, סעיף עת, 25/128.

יָדוּ, רַגְלָיו; עֶשְׂאן, דְּבָאֵר. כִּלְל זֶה הוּא בְּנִיגוּד לְכִלְל בְּלִשָּׁן הָעֵרֵבִית: "אֶלְסֶאכְנָאן לֹא יִגְ'תַּמְעָאן" (שְׁתִי אוֹתוּיֹת בְּלֹא תְנוּעוֹת אֵינֶן בְּאוֹת רְצוּפוֹת).

ב) שְׁלֹשׁ הַבְּרוֹת קְצָרוֹת אֵינֶן בְּאוֹת רְצוּפוֹת בְּלִשָּׁן הָעֵבְרִית, וְכַדְבְּרֵי רִיחָ"לִי: "וּלֹם יִגְ'מַע פִּיחָא בֵּין תְּלִת'הּ חֲרַכְאֹת אֶלֶא תַחַמְלֵא", וְתִרְגַּם אֲבָן תְּבוּן: "וְלֹא קִיבְצוּ בֵּין שְׁלֹשׁ תְּנוּעוֹת אֶלֶא עַל יְדֵי הַדְּחָק", כְּגוֹן: נְהָרִי, נְחָלִי, אַחְרִי, שְׁרָרְךָ, צְרַפְתָּ. כִּלְל זֶה הוּא בְּנִיגוּד לְכִלְל בְּלִשָּׁן הָעֵרֵבִית: "לֹא יִתּוֹאֵלֶא אַרְבַּע חֲרַכְאֹת פִּי כְלִמָּה וְאַחַדְהָ" (= אֵין אַרְבַּע הַבְּרוֹת קְצָרוֹת בְּאוֹת רְצוּפוֹת בְּמִלָּה אַחַת), כְּגוֹן: צְרַב, כְּתַב וְכֵד'.

נוֹסֵף לְשֵׁנֵי הַכְּלָלִים מְבִיא רִיחָ"ל דְּבַר שְׁלִישִׁי, וְהוּא בִּיטוּל הַהִבְדָּל בֵּין הַמְּלִים שֶׁהִטְעַמְתָּן מִלְעִיל לְמִלִּים שֶׁהִטְעַמְתָּן מִלְרַע'¹⁸. בְּמִשְׁקָלִים הָעֵרֵבִיִּים אֵין הַבְּדָל בֵּין אֱמָר – אוֹמְרִ; שְׁבָתִי – שְׁבָתִי.

חֹסֵר הַהִתְחַשְׁבוֹת בְּשֵׁנֵי חוֹקֵי הַלִּשָּׁן הָעֵבְרִית הַמִּיּוּחָדִים לֶה אוֹ חֹסֵר הַהִתְחַשְׁבוֹת בַּהִטְעָמָה בְּשִׁירִים הַשְּׁקוּלִים בְּמִשְׁקָלִים הַכְּמוֹתִיִּים הָעֵרֵבִיִּים הוֹרֵס אֶת תְּכוּנַת הַיְסוּד הַמוֹסַכְמַת שֶׁל הַלִּשָּׁן הָעֵבְרִית¹⁹, שֶׁנִּקְבְּעָה לְפִי רִיחָ"ל לְשֵׁמֶשׁ גּוֹרֵם חֲבֵרְתִי מֵאַחַד בֵּין יַחֲדֵי הָאוֹמָה. רִיחָ"ל מְבִיא לְרֵאִיָּה אֶת קְרִיאַת הַמִּקְרָא בְּצִיבוּר. מֵאָה אֲנָשִׁים קוֹרְאִים בִּיחַד וְכֵאֵילוֹ קוֹרֵא אִישׁ אֶחָד, וְכוּלָם מְפַסְקִים בִּיחַד אֶת הַפֶּסֶק וְכוּלָם קוֹרְאִים יַחַד קְרִיאָה רְצוּפָה כְּשֶׁאֵין הַפֶּסֶק. קְרִיאָה מְשׁוֹתֶפֶת כֹּזֶאת בְּצִיבוּר אֵין בְּעַמִּים אֲחֵרִים וְגַם לֹא בְּעַם הָעֵרֵבִי וְהִיא בְּלִתי אֲפֹשְׁרִית בְּשַׁעַת קְרִיאָה שֶׁל שִׁירָה שְׁקוּלָה בְּמִשְׁקָלִים הָעֵרֵבִיִּים ("אֲנִשְׂאֵד אֶלְשַׁעֲר"). טַעְנוֹת מִמֵּין זֶה כִּבְר טַעְנוּ תְּלִמִּידֵי מְנַחֵם בֶּן סְרוּק²⁰, יְהוּדָה חֵיגוּי וְיִצְחָק אֲבָן קִפְרוֹן וְיִצְחָק אֲבָן גִּיקִטִּילָה, נִגְד דּוֹנֵשׁ בֶּן לְבֵרֶאֱט סְמוּךְ לְהַכְּנַסַּת הַשִּׁימוּשׁ בְּמִשְׁקָלִים הָעֵרֵבִים בְּשִׁירָה הָעֵבְרִית בְּאַרְץ סְפֵרֵד. כִּבְר טַעְנוּ תְּלִמִּידֵי מְנַחֵם טַעְנַת הַחוּק שֶׁל שְׁנֵי הַנְּחִים כְּמִבְדִּיל בֵּין הַלִּשָּׁן הָעֵבְרִית לְלִשָּׁן הָעֵרֵבִית וְעַל בִּיטוּל הָעֵרֶךְ שֶׁל הַהִטְעָמָה בְּמִשְׁקָלִים הַכְּמוֹתִיִּים הָעֵרֵבִים. אֵף הַדּוֹגְמָה אֱמָר – אוֹמְרִ שְׁאוּלָה הִיא מְדַבְּרֵי תְּלִמִּידֵי מְנַחֵם²¹. רִיחָ"ל הֵרְחִיב דְּבָרֵי קוּדְמוֹ וְבִיֶּסֶס, הוֹסִיף אֶת חוֹק שְׁלֹשׁ תְּנוּעוֹת כְּמִבְדִּיל בֵּין הַלִּשָּׁן הָעֵבְרִית לְלִשָּׁן הָעֵרֵבִית, וְאַף הֵעֵלָה אֶת הַנּוּשָׂא בְּחִשְׁבּוֹתוֹ וְקִבַּע לוֹ יַעוּד בְּאִיחּוּד הָאוֹמָה וְתַפְקִידִים מוֹעִילִים וְשִׁימוּשִׁים בְּהַבְנַת הַמִּקְרָא. "הַנִּיגוֹנִים בְּעֵלֵי הַמַּעֲשִׂים" הֵם אִיפּוֹא בְּנִיגוּד לְ"הַשִּׁירִים הַנִּקְרָאִים אֲנִשְׂאֵדִיהָ", וְהַדִּיּוֹן בְּשִׁנְיָהֶם בֹּא בְּסַעֲפִים סוּזַעַח עַל הַלִּשָּׁן הָעֵבְרִית וְהַמִּשְׁקָלִים הַכְּמוֹתִיִּים הָעֵרֵבִיִּים²².

ג. הַנִּיגוֹנִים בְּעֵלֵי הַמַּעֲשִׂים

הַנוֹסַח הָעֵרֵבִי: "הַד'ֹא פִי אֶלֶאֶלְחָאן ד'וֹאֵת אֶלֶאֶעֲמָאֵל"; תִּרְגוּם אֲבָן תְּבוּן: "זֶה בְּנִיגוֹנִים בְּעֵלֵי הַמַּעֲשִׂים". הַנוֹסַח בְּרוּר, אוֹלֵם הַתּוֹכֵן טַעוֹן בִּירוּר. הַתִּרְגוּם הָעֵבְרִי לֹא פִירֵשׁ אֶת הַמִּקְוֹר הָעֵרֵבִי, וְעֵלֵינוּ לְבַרֵר אֶת הַמִּשְׁמַעוֹת שֶׁל הַמוֹנַח "אֶלְחָאן" וְשֶׁל הַמְּלָה "אֶעֲמָאֵל".

הַמוֹנַח "לְחָן-אֶלְחָאן" נִמְצָא בְּחִיבוּר הָעֵתִיק בְּיוֹתֵר בְּסִפְרוֹת הָעֵרֵבִית-הַיְהוּדִית "כְּתָאב אֶלְמַצְאֹתֵאֵת" (סִפְר הַקּוֹלוֹת) לְמֹשֶׁה בֶּן אֶשְׂרָה(הַמַּחְצִית הַשְּׁנַיִתָה שֶׁל הַמֵּאָה הַתְּשׁוּעִית), וְשֶׁם פְּעַמִּים

¹⁷ עִי"ש, 26-25/128.

¹⁸ עִי' תוּה"מ, עַמ' 140-142, 150; מְתוּה"ל, עַמ' ח-ט.

¹⁹ רִיחָ"ל, סַעֲפִים עַד-עוֹ, 21-16/128.

²⁰ תְּשׁוּבוֹת תְּלִמִּידֵי מְנַחֵם (רִינָה, 1870), עַמ' 21-28.

²¹ עִי"ש, 4-2/26.

²² קֶשֶׁה לְקַבֵּל אֶת גִּישְׁתּוֹ שֶׁל שִׁילוֹחַ, תְּצִלִּיל, הָעֵרָה 8 הַרְוָאָה בְּכֹל הַכְּתוּב בְּאוֹתָם סַעֲפִים עֲנִין לְתוֹרַת הַמוּסִיקָה.

במשמעות טעמים, טעמי מקרא²³: 81 בְּלִבָּיִם וּדְאִי אַמְתַּד בְּאַלְלַחַן צַאֲר כְּתַנְתִּין לְב שׁוּמַע... לֵב הָעַם הַזֶּה (... שְׁמ' טו, ח ועוד; ואם נתארך על ידי טעם מנקדים בצירי... מל"א ג, ט; טו, י). 84 וְשֵׁב שָׁם פֹּאדְא' כִּאֵן בְּלַחַן שֵׁב בְּזֶה (... בְּר' לֵה, א; ואם הוא בטעם... שְׁמ"ב יא, יב).

במשמעות זו נפוץ המונח בספרות הערבית-היהודית, והוא שגור בפייהם של התימנים עד היום הזה. הוא אף שועבר בזמן קדום (המאה ה-10), כי הוא נמצא בתשובות דונש על רס"ג²⁴: "לִיְלֵה... וכיךן שהיה לְחָנָה עומד על למד, או עקרנו ההא ואמרנו לִיל, והוא לשון זכר". המונח "לחן-אלחאן" במשמעות ניגון, נעימה, נמצא לראשונה בחיבורי רס"ג ויובא כאן מהקדמת פירושו לתהלים²⁵: "ואלשרט אלב' אן יכוך מן אלמזמור מא יכוך ב לחן ו אחד כלה לא יתגיר" (והתנאי השני שיהיה ב"מזמור" מה שהוא בנעימה אחת ואינו משתנה). משועבר במשמעות ניגון אנו מוצאים אותו לראשונה בתרגום שמואל י' תבון, מורה נבוכים לרמב"ם²⁶: "כי המכוך גם כן בשיר להפעל בנפש בדברים ההם ולא יפעלו הנפשות רק לקולות וללחנים הערבים (במקור רק: ללאלחאן) ועם כלי השיר גם כן, כמו שהיה הענין במקדש תמיד".

המונח "לחן-אלחאן" שימש ביסודו כשם משותף במשמעות: נעימה וטעם מקראי. אך בהכחרי בסעיף ע (126 / 15-16) הוא משמש במשמעות נעימה: "ואן באלפראג ואלמלא יקדר אן ילחן... בלחן" (בריק ובמלא יכולים לנגן... בניגון). ואילו בסעיף עז לעומת זאת: "פיציר" "פיציר אכלה ואוכלה סוא... פי אללחן אוֹמֵר ואוֹמֵר" (שוות המלים אכלה ואכלה... ושוות בטעם אוֹמֵר ואוֹמֵר). וכן בסוף סעיף סט: "באלאשעאר אלמנט'ומה אלמנטבקה עלי אלאלחאן" (השירים השקולים במשקלים ומותאמים לנעימות). ואף בראשו של סעיף ע: "אלאלחאן מסתגניה ען חן אלכלאם" (הנעימות מותרות על (מסתפקות בעדי) הלשן השקולה במשקלים).

לעומת זאת בביטוי שלפנינו (126 / 17-18): "אלאלחאן ד'ואת אלעמאל" (הטעמים בעלי המעשים). והוכחה מכרעת למשמעות אנו מוצאים בסעיף עב, שהוא פירוש הנאמר בסעיפנו, ובו כתוב בהקבלה (128/4-5): "ולתקום מקאם תלך אלעמאלעמאלאת אלמשאפהיה והי אלטעמים"²⁷ (וליהות במקום דרכי השימוש של פה אל פה והם הטעמים). גם להלן במאמר ג' הוא מזכיר בסעיפים כו-לא פעמים אחדות "אלחאן" בהוראת טעמים, כי פעם אחת אף הביא את המונח "טעמים" בנוסח הערבי, ותרגם אבן תבון בכל המקומות האלה במונח "טעמים"²⁸.

למלה "עמל-אעמאל" משמעויות רבות, וביניהן: שימושי, בניגוד לעלם (מדעי); פעולות

²³ לשוננו, כט (תשכ"ה): 82-80 / 148; 83-82 / 150-84.

²⁴ תשובות דונש על רס"ג, (ברסלאו, 1866), 23-ס' 87. - ההנחה שלי היא, כי נכתב במקורו עברית, אולם דבר זה מוטל בספק.

²⁵ מהדורת ש' עפנשטיין, זכרך לאברהם אליהו (ברלין, תרס"ט): 16-14/146 (שם עוד ש פעמים). - תרגום עברי על ידי ריבלין, קובץ רס"ג (ירושלים, תש"ב): 10-12.

²⁶ מורה נבוכים, מהד' ווארשה תרל"ב, ג, 4-2/4. - המקור הערבי מהד' ש' מונק, ג (פריס, תרכ"ו). דף 100/23-100/4: "בל אלקצד באללה קול אלשיר פקט פהו יפסול בקול לאן אלמקצוד איצ'א באלשיר אנפעאל לתלך אלעמאל ואל תופעל אלנפס אלא ללאלחאן אלללה ומע אלאלאת איצ'א כמא כאן אלעמאל פי אלמקדש דאימא".

²⁷ וסבר רייה"ל, כי הטעמים ניתנו לבני ישראל במעמד הר סיני, אולם הסימנים הם מאוחרים. עי' רייה"ל, מאמר ג, סעיפים כד-לה (180/1-182/27).

²⁸ עי' 180/15, 21, 28, ועי"ש 182/6, 15.

ותנועות; התוצאה²⁹. רמב"ם, בפירוש המשנה, מביא משמעויות אחרות³⁰: "כאן ד'לך גיר עאמל" (אין זה נוהג); "ד'לך עאמל ענדנא" (זה נוהג אצלנו); "אלצ'יעה הל תעמל גלה כת'ירה או גלה קלילה" (אם מביא [עושה] אותו שדה תבואה רבה או תבואה מעטה). תרגום אבן תבן "מעשים" אינו נהיר לנו כל צרכו, ואינו מפרש את המשמעות המלאה של המלה הערבית. דונש בן לבראט מתרגם במלה "מעשה" את המלה הערבית פעל ³¹ فعل³¹: "לפי שהן מעשים שלמים ותמוגנו מן הפועל המסתכן עינו"; ונמצא, כי יש למלה גם משמעות פעולות. וככה ציין מ' גושן משמעות "השתמש" לשורש "עשה" בבניין קל³²: "ויסתעמלה אלמתפלספון באשתראך" (יעשהו הפילוסופים בשיתוף, כלומר השתמשו בו). ובספר ההלצה לאבן רשד בתרגום סדרוס טדרוסי³³: "ואולם הנכריות הנה הם המלות אשר הם בלתי נמסרות אצל המק בני אדם ובלתי נעשית אצלם" (אינן משומשות אצלם, כלומר אינן משתמשים בהם).

בסעיף שבכחרי המפרש את הביטוי שלפנינו נמצא לא רק פירוש וכיארור לו אלא גם משפט מקביל ל³⁴:

(א) הביטוי: "אלאלחאן ד'ואת אלעמאל", ותרגם אבן תבן: "הניגונים בעלי המעשים";

(ב) "ולתקום מקאם תלך אלסטעמאלאת אלמשאפיהה ויהי אלטעמים", ותרגם אבן תבן: "להיותם במקום המעשים ההם שהם פנים בפנים והם הטעמים".

המלה "אעמאל", ותרגומה "מעשים", משמעותה: שימושים שמלווה אדם את דיבורו פנים אל פנים בתנועות ידיו וראשו, עיניו וגבות עיניו, או השימושים שמשמשות תנועות אלה כדי להביע את סוגי המשפטים השונים: חיורי ושאלה, ציורי ושלילה, איחול ותפילה; ומסתבר כי כוללת המלה "מעשים" אלה ואלה גם יחד.

משממע מדברי ריה"ל, כי היו טעמי המקרא מלווים תנועות ידיים וראש, עיניים וגבות עיניים. עדיין לא נתפרשה כהלכה תורת בעלי הלשון ובעלי המסורה בטבריה, שהיו "צחי'הלשון" ו"בעלי דייקות", והיו מקובלים על אנשי אשכנז וארצות הריינוס ועל אנשי ספרד ותושבי קשטייליה. וכאן נזכיר את עדותו של רש"י המספר על אנשי ארץ-ישראל, שהיו באים לארץ הריינוס, וקראו לפניהם מקרא בטעמים וליוו את קריאתם בתנועות ידיים. הדין באותה סוגייה³⁵ הוא על השימוש ביד הימנית והיד השמאלית, ונאמר על היד הימנית: "מפני שמראה בה טעמי תורה", ויש מקום לומר, כי הכוונה לתנועות ידיים המלוות את טעמי התורה. חו לשון רש"י: "נגינות טעמי מקרא של תורה נביאים וכתובים בין בניקוד של ספר בין בהגבהת קול ובצלצול נעימות הנגינה של פשטא ודרגא ושופר מהפך מוליך ידו לפי טעם הנגינה ראיתי בקוראים הבאים מארץ ישראל". כמו שבאו אנשי ארץ ישראל לארצות הריינוס ולוורמס, היו באים גם לספרד ולטולידו, וראה אותם ריה"ל קוראים מקרא בטעמים ומוליכים ידיהם בשעת הקריאה, ואלה כינה ריה"ל "אלאלחאן ד'ואתאלעמאל", כלומר הטעמים שיש עמהם תנועות או שימוש ותועלת³⁶.

²⁹ ע" דחי. - וע" אעמאל = מעשים גם ריה"ל, 24/180, והכוונה למצוות המעשיות של קרבן פסח ומצה.

³⁰ דמאי פ"ז מ"ו, קסא/2; פאה פ"ג מ"ה; שם פ"א מ"ב, צה/2-3.

³¹ תשובות דונש על רס"ג (הע' 24), 15/ס" 46; באכר, ג"ט, עמ' 23.

³² תחבירה ומילונה של הלשון העברית שבתחום השפעתה של הערבית, דיסרטציה (מכונת כתיבה), ב. ירושלים, תשי"א, 226/עשה - המובאה היא בעמ' 226.

³³ ספר ההלצה (לייפציג, 1842), עמ' 183.

³⁴ ריה"ל, סעיף ע, 18-17/126; 5-4/128 - וע" 3/126.

³⁵ ברכות סב ע"א / 3-7.

³⁶ ע" האגרון, עמ' 396-397.

ד. השירים הנקראים אל אנשאד'ה

הנוסח הערבי³⁷: "אלקנעיאַת [?] אלמחחותה [?] אלאנשאד'ה", תרגום אבן תבון: "השירים הנקראים אנשאד'ה והם החרוזים האמורים".

1. אלקנעיאַת-אלקטעאָת = השירים.

לטקסט הערבי נ"א בקטע גניזה³⁸: "אלאקנאעיאַת", והעיר בנעט: גרסה שבלי ספק התפתחה מגרסת כה"י. הצעות התיקונים הן:

– הירשפלד³⁹: אלקאפּיאַת (מספר אותיות שווה, ודומה לכתוב במקור);

– גולדציהר⁴⁰: אלקטעאָת (אות אחת פחותה, ודומה דמיון רב לכתוב במקור);

– בנעט⁴¹: אלקרצ'יאַת (מספר אותיות שווה ודומה מאוד לכתוב במקור).

הצעת הירשפלד קשה לקבלה⁴², כי ל"ר צ"ל: קואפי, ואינו מתאים לעניינינו. בנעט טוען על הצעת גולדציהר⁴³: "...מלבד צורת הריבוי המתמיהה, אינה מתקבלת על הדעת מפני שטענה נוגעת לשיר הארוך (קצידה) לא פחות מאשר לשיר הקצר (קטעה)". בנעט מלווה את הצעתו במלות הפתיחה: "ואולי צ"ל", ועל פקפוקו עלי להוסיף, כי לא עלה בידי למצוא "קרצ'יאַת" בתור מונח נרדף ל"קריץ" במשמעות שירים.

נראית בעיני כקרובה לאמת הצעת גולדציהר, כי יש בידי להביא מובאות רבות, גם מדברי ריה"ל עצמו המשתמש במונח "קטעה – קטעאָת" לשירים ארוכים. הוא מוסיף בפתיחה לדיואן רשה⁴⁴: "מן אקואלה אלמוונה [ואל]קטעאָת עלי אעאריץ שתי" (משיריו השקולים ומהשירות במשקלים שונים). וכך אומר בכתובת לשיר ארוך בדיואן רשה⁴⁵, והוא שיר בן 149 בתים⁴⁶: "קאל הד'ה אל קטעה אלתי אסתאנף כתאבה" (אמר שירה זו אשר פתח בה את ספרו [איגרת]).

רמב"ע, בכתובת לשיר בן עשרים בתים⁴⁶: "ואדרג' אליה ריה"ל אלקטעה אלד' אבתדאהא איך אחרין אמצאה מרגוע פראג'עה" (שלח אליו ריה"ל השיר שראשיתו היא... והשיב לו רמב"ע). והכתובת לשיר בן שמונה בתים (דיואן, קפו): "ואדרג' אליה מן אשתילה אל קטעה איך מגלגל וגאובה בהד'ה אל קטעה (שלח אליו מאשתילה השיר... השיב לו בשיר זה). וכן ריה"ל, המשקלים הנבחרים⁴⁷: "ואן קלת מנהא קטעאָת מחתמלה פאנהא לא טולת ומא עד'בת" (ואם השתמש בהם [בנעמודים הנ"ל] בשירים נסכלים והם לא ארכו, ועל כן נעמו);

³⁷ ע, 18/126.

³⁸ קמבריג, T-S. Ar. 12/8. ע' בנעט, עמ' 126.

³⁹ מהדורתו, עמ' XII-XIII.

⁴⁰ ZDMG, 51 (1887) עמ' 700; תוה"מ, 154/הע' 185.

⁴¹ בנעט, עמ' 116.

⁴² מתוה"ל, ו/הע' 23; תוה"מ, 154/הע' 185. – רש ברסאלה לאבן קריש (פריס, 1857), 5/39: "וקד תכתו,

איצ'א אלהרחים נט'אמאָת אלעקד לאן אלקואפי אלמנט'מה תסמא חרוזות" (יש חרוזים כמשמעות חרוזים הענקים, כי יציאות השירה השקולה נקראות חרוזות).

⁴³ ע' הערה 41.

⁴⁴ אוצר יהודי ספרד, ג (תש"ך): 2/21; רשה"ג, דיואן, מהד' ד' ירדן, ו/8-7.

⁴⁵ ע"ש, ד/2; קח/3.

⁴⁶ דיואן, קסד. וע' הערות שד/7. – גם בקטע גניזה T-S.N.S. 193/56 נמצא השיר, ובכתובת מעליו נמצא מונחנו.

⁴⁷ ידיעות המכון לחקר השירה העברית (תש"ו). שכא/4; תוה"מ, 132/2-.

וסעדיה אבן דנאן, פרק בחרזי⁴⁰: "ונסמי אלמקטועה אי אלעשרה אביאת ומא דונהא פסוקה או פסוק" (ומכנים אנו מקטועה, כלומר עשרה בתים או פחות מהם, פסוקה או פסוק). גם בערבית של ימי הביניים יש ל"קטעה-קטעאת" משמעות של שיר בן אף יותר מעשרה בתים. אבן חזם מרבה להשתמש במונח זה במשמעות שיר ארוך, ואילו במונח "שער" במשמעות בית אחד⁴¹: "אקול קטעה מנהא" (אשיר שיר בעניינה); "פקלת שערא מנה" (ושרתי בעניין זה שיר); ואחד לעומת השני סמוכים זה לזה: "אקול קטעה מנהא ואקול שערא מנה" (אשיר שיר קצר עליה ואשיר בית שיר אחד).

גם מבחינה פליאוגרפית מסתברים השינויים שגרמו לשיבוש המלה בכה⁴²: אלקטעאת – אל-קנעיאת, ויובאו שתי דוגמאות נוספות להתחלפות הטית לנן בכה⁴³ של האגרוך לרס⁴⁴: כרכר משנ' טל, וצ"ל: נול; נג טני, מתחסר, וצ"ל: נוגי. וכן בפירוש מסכת אבות⁴⁵, המיוחס לרשב"י: נוברני, ובכה⁴⁶: טברני⁴⁷. מבחינה פליאוגרפית יש הסבר מלא גם להצעת בנעט "קרבציאת" במקום "קנעיאת", בכתיבה ספרדית בחצי קולמוס, חו אף קרובה יותר לכה⁴⁸ מהתיקון הקודם, אלא שאין מונח זה ידוע לנו בצורת שם תואר בספרות הערבית-היהודית. יש להודות, כי אחרי כל אלה לא נתבטלו הספקות, כל זמן שלא יתגלו כ"י נוספים ויאשרו הצעת תיקון זו. כיום יש שני כ"י, ובשניהם נוסח שונה מהצעת התיקון של גולדציהר.

2. אלמחתותה = הנקראים.

אלמחתותה מצוי לפי כה"י אוקספורד וגם בקטע הגניזה. הצעות התיקונים הן:

– גולדציהר⁴⁹: אלמנט'ומה (מספר אותיות שווה ושונה מבחינה גראפית);

– בנעט⁵⁰: אלמהתותה (מספר אותיות שווה בשינוי קטן של אות אחת);

– שילוח⁵¹: אלמחת'ות'ה (מספר אותיות שווה בתוספת נקודה מבחינה). בנעט מביע ספק ביחס להצעתו של גולדציהר⁵²: "הצעת גולדציהר "אלמנט'ומה" מתרחקת יותר מדי מנוסח כתב-היד". יש להודות כי היא קרובה ביותר לענייננו, שהרי בשיר השקול במשקלים ערביים הכתוב מדבר, ובנקל אפשר למצוא מובאות קרובות לענייננו בחבורו של ריה"ל הנדח כאן⁵³ ובחיבורים קרובים לנדח כאן, וביניהם אצל ידידו הבכיר, רמב"ע⁵⁴. אולם מה נעשה ושני כ"י מעידים על נוסח שונה, ועל כורחנו ניתן דעתנו לביאור הנוסח השונה, ובייחוד כשיש בידנו לאשר הצעות הקריאה בהתאם לכתיב בנוסח במקור: אלמהתותה או אלמחת'ות'ה. בנעט מלווה את הצעתו במלים "אולי צ"ל אלמהתותה?". המילונים מפרשים "הת אלכלאם: סרדה אג'אד סיאקה"; אך הפועל אינו ידוע לי מטכסטים.

⁴⁰ כ"י אוקספורד (קטלוג, 1492) דף 7/350. וע"ש, 13/350 – 15; והש' מלאכת השיר (פראנקפורט, תרכ"ח): 8/6.

⁴¹ כ"י לנינגארד Hebr. Arab. I 3072. ע"י האגרוך, ערכים: כרכר, מבוא, A/123; 18; טדא, טדה, טוד-טיד (שער טדי), 8/429. – שמואל הלוי, שאי קינה במגינה, מהד' ש' ברנשטיין, על נהרות ספרד (תל-אביב, תשט"ז): 6/159 ונודי, במקום וטדי, וכך בכל המהדורות של השיר, ומסתבר כי אירע שיבוש דפוס או שיבוש העתקה מכה"י, ותיקן זאת ר' רצהבי, לשוננו לעם, רכב (תשל"ב): 119/הע' 30.

⁴² כ"י אוקספורד (קטלוג, 1, 376).

⁴³ וע"י שד"ל, כרם חמד, ד, עמ' 201.

⁴⁴ ZDMG, 51 (1887), עמ' 700; תוה"מ, 154/הע' 185.

⁴⁵ בנעט, עמ' 116.

⁴⁶ תצליל, עמ' 7.

⁴⁷ סט, 14/126; עב, 19–18/126; שם, 9–8/128; עת, 5/130.

⁴⁸ כ"י אוקספורד, פוק, 248 דף 68 ע"ב/6; תרגום הלפר, קה/11.

מתוך עיסוקי בימים האחרונים בהאגרוך לרס"ג שבידי להביא כאן מובאה מחיבורו של ריב"ג היכולה לשמש סמך להצעת התיקון הנדונה כאן זו לשונה⁵⁸:

"עד אנה תהותתו על איש תרצחו כלכם כקיר נטוי גדר הדחיה, לאני אשבהה באללפט' אלערכי אעני בקולהם ה"ל ארז'ל בנקטתין עלי אלתא אד'א אכת'ר אלכלאם. פתרג'מה אלכלאם אלי מתי תהתהתון עלי אלנאס או תטלקן אל סנתכם אליהם באלאד'א". (תה' סב, ד) כי אני מדמהו למלה הערבית כלומר למאמרם "ה"ל ארז'ל" בנקודתיים על התיו באשר הוא מרבה דברים. וביאור המאמר עד מתי תרבו דברים נגד האנשים, כלומר תתנו חופש ללשונותיכם כנגדם לנזק).

פירוש ריב"ג מובא ברש"י שם אחרי שהביא דעת מנחם מלשון אתה = בוא התאסף, ואחרי שפירש מלשון הוות... והוא לשון מחשבת שבר ותרמית: וש מפרשים תהותתו כמו תאריכו, כלומר תאריכו לשונכם על בני אדם ברוע ודימוה ללשון הערב כשמרבה דברים⁵⁹.

בלסאן אלערב⁶⁰: הת אלשי יהתה התא פהו מהת[ות]; שם 103 נמצא ה"ל אלקראן ה"ל: סרדה סרדא. ופלאן יהת אלחדיית' התא התא אד'א סרדה ותאבעה; שם גם בית משירתו של ד"ו אלרמה המסיים במלה שלפניו: "מהתות".

אפשר אפוא לומר, כי עלה בידנו לבסס ביסוס מלא הצעת התיקון של בנעט, ושמא יש לייחס לריה"ל שהיתה לו כוונה מיוחדת בשימוש במלה זו, כלומר השירים מרובי הדברים ומרבי הפטופוט שאין עמהם תועלת מעשית. לפי בנעט יש לפרש את המלה ממשמעותה היסודית "חתך", וכאילו ביקש ריה"ל לומר הגזורים במספרים, (= השירים) החתוכים, כלומר המהוקצעים או המחוטבים היטב והם מיועדים לדקלום⁶¹ (עי' להלן). גם בביאורו זה רואה בנעט זלוול בשירים השקולים במשקלים הערביים.

שילוח מנסה לפרש את נוסח כה"י כמות שהוא⁶² או לשנות רק על-ידי תוספת נקודה מבחינה על התיו ולקראת מחת'ות'ה, חו לשונו: "אפשר והיא נגזרת מהשורש חת אשר בהקשר לעץ פרושו שהעץ מתערטל ומפיל את עליו. פירוש זה מתקשר אל מה שכבר אמרנו מקודם על הפשטות והעדר קישוטים שבקנטילציה המובעים במלה פאכ'תצרת. אפשר גם לקרוא אלמחת'ות'ה (המואצות). האצה במקרה זה מביעה את הזרימה החופשית של הקצב, המונח חת' (האצה) מקבל אצל אלפאראבי משמעות של אילתור הג'נס (הצורה היסודית והקבועה של מודוס ריתמי)".

חשובה מאוד השתדלותו של שילוח לקיים את נוסח כה"י או לתקן רק תיקון קל בלבד כדי לפתור את תוכן הכתוב. אולם קשה להצטרף להסברו, שהרי לפי דרכנו למדנו, כי המלים מכוונות לשירים שקולים במשקלים כמותיים ערביים ולא עניין לנו בכתוב זה בתורת

⁵⁸ כתאב אלאצול, ערך התת, 25-33/181 - ע' דחי המביא בערך ה"ל דברי ריב"ג.

⁵⁹ ושמא אין זו אלא תוספת מאוחרת על סמך הכתוב בכתאב אלאצול. - רס"ג תרגום: אלי כם תולבן על אנסאן ליקתלה ג'מיעכם; והוסיף בפירושו: ואמא תהותתו פהי לפט'ה מפרדה, ויתכן איצ'א אן תצרף מן הוות אלד' הוא אד'א ואפה (עד מתי תתאספו על אדם להרגו כלכם יחד... והמלה תהותתו היא מלה בודדת וייתכן כי יש לגזרה מן הוות במשמעות נזק ואסון). - בכתאב אלאצול, כ"י רואן, 86, מובאת דעת רס"ג: קאל ר' סעדיה תולבן (אמר רס"ג: תתאספו). - ג'אמע ערך הות, 430/74-86: ומן ד'לך קולה עד אנה תהותתו עלי איש אלי כם תבהתו עלי אלמר יעני תבהתו אלאכ'אר (ומזה מאמר... [תה' סב, ד]: עד מתי תוציאו דיבה על אדם, כלומר תרמו את האנשים הטובים). - מנחם, ערך ח/א מביא כתובנו יחד עם התיו לאכלה (יר' יב, ט) כלומר אתה - בוא, התאסף, וע' רש"י. - ע' הערות בארון, S. Baron, Saadia al-Fajjûmi's arabische Psalmenüber- setzung (Berlin, 1900), p. 68/3; 69/7.

⁶⁰ ערך התת, כרך ב, עמ' 102.

⁶¹ ואמר גולדציהר: Die Fragezeichen dieser Zeile sind sehr schwer zu tilgen:

ונדמה לי, כי נודעו שני סימני השאלה כבירור המשותף שנתקיים בדיק זה.

⁶² תצליל, עמ' 7 עמודה ב/3-12.

המוסיקה. אף איננו מודים לפירוש המלה "פאכ'צצרת", אותה מבקש שילוח למלא תוכן מוסיקלי רב ועמוק.⁶³

מדברי שילוח קרובה הצעתו מחת'ות'ה לענייננו. אם לא נייחס לה את ביאוריו ונסתפק במשמעותה הפשוטה והרגילה נוכל לפרש את הכתוב: השירים הנקראים במהירות; ואף כאן נוכל לייחס כוונה מיוחדת לריה"ל להציג את השירים השקולים במשקלים הכמותיים הערביים כעניין לקריאה ונעימות לאוזן, והם מדוקלמים במהירות בניגוד לשירי המקרא שקוראים אותם לאט לאט ובנחת ויכולים מאה איש לקראם ביחד בצורה מהודרת וממושמת.

3. אלא [נ]שאדיה.

אין ספק כי יש לבטל את הסוגריים המרובעים, כי בקטע הגניזה מצויה הנק, ובעט אף לא מצא לנחוץ להעיר על כך.

בתרגום אבן תבון נמצא "אנשאדיא", נ"א: "אנשיריא", ואין ספק כי זה משובש וצ"ל: "אנשאדיא", וייתכן כי רומות היוד לאמאלה של הפתחה. האלף בסוף המונח הוא כדרך השימוש של בני עמנו, החוששים לכתוב שם ההויה. מונח אחר בתורת השירה שנהגו לכתוב בכתיב זה הוא קאפיא, אלקאפיא. מן הראוי להזכיר, כי בכה"ל של תרגום אבן תבון הנוסח הוא תמיד "אנשאדיא".

תרגום אבן תבון הגיע לידנו בשתי נוסחאות: א) "השירים הנקראים אנשאדיא"⁶⁴. ב) "השירים הנקראים אנשאדיא, והם החרחים האמורים"⁶⁵. יש שלוש אפשרויות להסברת נוסח א' ואפשרות רביעית להסברת נוסח ב'.

1) "השירים המכונים אנשאדיא". לפי הסבר זה לא תרגם אבן תבון שתיים משלוש פעמים, אך הוא קבע את "אנשאדיה" כשם של סוג מסויים בעלי תכונות מיוחדות.⁶⁶

2) השירים שמדקלמים, ו"אנשאדיה", הם אפחיציה: שתי המלים הראשונות הן הגדרת המלה "אנשאדיה". לפי הסבר זה התעלם אבן תבון מתרגום שתיים הראשונות או שהבין את שתי המלים הראשונות כמגדירות את המלה האחרונה.

3) השירים הנקראים "אנשאדיה", והם השירים המיועדים לאמירה ולדקלום. גם להלך⁶⁷ תרגם אבן תבון: אנשד – אמר, כגון: "לאן אלמנט'ום לא ימכן אנשאד אלא בטריקה ואחדה" (כי השיר השקול אפשר לדקלם רק בדרך אחת), ובתרגומו "כי המחובר לא יתכן לאמרו אלא על דרך אחת". וכן: "ולא ימכן פי אנשאד אלו אלשער", ובתרגומו: "לא יתכן זה במקרא השירים".

לפי הסבר זה לא תרגם אבן תבון את המלה הקשה לביאור "אלמחתותה", ויהא התרגום העברי קרוב ביותר לנוסח המקור, ויהיו המלים "והם החרחים האמורים" מידו של אבן תבון ולא תוספת. ואף זו דרכו של אבן תבון להשאיר את מלת המקור ולתרגם, ואין זו תוספת-מעין לבאר את המלה אנשאדיה⁶⁸, כגון: וכבר נזכר זה ב"ספר הקולות" הנקרא בערבי כתאב אלמצותאת⁶⁹; הלבני בערבי (לבי), והוא אילן גדול⁷⁰.

⁶³ אין כאן מקום להאריך בניתוח פירושו של שילוח לסעיף ע, אולם ע"י דברי בנעט, עמ' 116.

⁶⁴ נמצא בכל כה"י ובכל המהדורות.

⁶⁵ נמצא בכל כה"י ובכל המהדורות עד מהדורת הירשפלד, וכמוהו גורס צפרוני, מהד' ווארשה תרע"א.

⁶⁶ ע"י צפרוני; שילוח, תצליל.

⁶⁷ מאמר ב, סעיף עב/8-9; עד/23.

⁶⁸ ע"י 8/129: אנשאדה – לאמרו; 23/129: אנשאד אלשער – במקרא השירים.

⁶⁹ הרקמה, לט/10 – יש בהרקמה ארבעים וחמש מלים כאלה. ע"י מפתחות הצא/י"ג.

⁷⁰ כתאב אלמצול לריב"ג, תרגום יהודה אבן תבון, ספר השרשים, ערך לבן בסופו.

ה. סיכום וסיום

קיצורו של דבר "הניגונים בעלי המעשים" מגדיר את שירת המקרא, ובא לציינה כשירה מוטעמת שיש עמה תכלית מעשית ומוסרית; כנגדה השירה השקולה במשקלים כמותיים ערביים, היא "השירים הנקראים אנשאדיה", שאין עמם תכלית מעשית ומוסרית ולא נועדו אלא לערבות האוזן ונעימות השמיעה, ויש עמה פרחים ואין עמה פרי. ובדומה לכך שר ריה"ל¹¹: ואל תשיאך חכמה יונית אשר אין לה פרי כי אם פרחים.

על סמך בירורינו נביא עתה תרגום עברי חדש לסעיף בהכוזרי: "אמר החבר, כבר נתברר, כי הנעימות (הניגונים) אינם זקוקים ליפי הדיבור (המשקלים), ואפשר לנגן (לשיר) ב"ריק" וב"מלא" (בטכניקה של "צלילים ריקים" ו"צלילים מלאים") את 'הודו לה' כי טוב' באותו ניגון כמו 'לעושה נפלאות גדולות לבדו' (7 הברות כנגד 12 הברות). זה ביחס לנגינות שיש עמהן שימושים (הטעמים שיש עמהם תנועות או שימוש ותועלת); אולם מה שנוגע לשירים (שקולים) מרובי הדיבור הנאמרים בדקלום, הרי באלה יפה המשקל, שהרי נפחתה מעלתם בגלל מעלה שהיא המעולה ביותר והמועילה ביותר".

¹¹ דיואן ריה"ל, ב, 53/166-54; מתוה"ל, ו/אמצע: שירה ערבית במקום. חכמה יונית, כמו שכתב ריה"ל. = הבית כלשונו נמצא בפרסומים רבים ולאחרונה סיני, ס (תשכ"ז): קסא/11-12.

YUVAL

STUDIES OF
THE JEWISH MUSIC RESEARCH CENTRE

Edited by
ISRAEL ADLER and BATHJA BAYER

VOLUME III

JERUSALEM, 1974

THE MAGNES PRESS, THE HEBREW UNIVERSITY

ABBREVIATIONS

<i>CB</i>	M. Steinschneider, <i>Catalogus librorum hebraeorum in bibliotheca Bodleiana</i> , Berlin, 1852–1860
<i>CS</i>	E. de Coussemaker, ed., <i>Scriptores de musica medii aevi . . .</i> , Paris, 1864–1876
<i>EJ²</i>	<i>Encyclopaedia Judaica</i> , Jerusalem, 1972
d'Erlanger	R. d'Erlanger, <i>La musique arabe</i> , Paris, 1930–1949
<i>GS</i>	M. Gerbert, ed., <i>Scriptores ecclesiastici de musica . . .</i> , Sankt Blasien, 1784
El Hefny	M. El Hefny, <i>Ibn Sina's Musiklehre</i> , Berlin, 1930 (Diss.)
<i>HU</i>	M. Steinschneider, <i>Die hebräischen Übersetzungen des Mittelalters</i> , Berlin, 1893
<i>HUCA</i>	<i>Hebrew Union College Annual</i>
Husmann	H. Husmann, <i>Grundlagen der antiken Musikkultur</i> , Berlin, 1961
Idelsohn, <i>JM</i>	A. Z. Idelsohn, <i>Jewish Music in its Historical Development</i> , New York, 1929
<i>JE</i>	<i>Jewish Encyclopedia</i> , New York–London, 1901–1905
<i>m</i>	<i>Mishnah</i>
<i>MPL</i>	J. P. Migne, ed., <i>Patrologiae cursus completus. Series latina</i> , Paris, 1844–1855
Neubauer	E. Neubauer, "Die Theorie vom Īqa' I. Übersetzung des Kitāb al-īqa'āt von Abu Naṣr al-Fārābī", <i>Oriens</i> , 21–22 (1968/69): 196–232
<i>PAAJR</i>	<i>Proceedings of the American Academy for Jewish Research</i>
Reinach	Th. Reinach, <i>La musique grecque</i> , Paris, 1926
<i>RISM</i>	<i>Répertoire International des Sources Musicales</i>
<i>ZDMG</i>	<i>Zeitschrift der Deutschen Morgenländischen Gesellschaft</i>